УДК 808.3:800.2:801

ІСТОРІЯ ЧАСТОТНО-ЧАСОВИХ ПРИСЛІВНИКІВ

Білоусенко П.І.

Спостереження давніх колективів за навколишнім життям, залежність трудових процесів від повторюваності пір року, зміни дня і ночі тощо сприяли виникненню в людини уявлень про циклічний характер часу. Осмислення категорії часу знаходило своє вираження в мові, у структурі речення, у лексиці й семантиці [1, 29]. Ця топологічна властивість об'єктивного часу здавна відображалася в дієслівних формах. Експлікація внутрішнього змісту давніх *летіти – літати*, наприклад, дасть змогу кваліфікувати *літати* як "рух у будь-якому напрямку", а також помітити більшу, ніж у *летіти* ймовірність відновлення дії з ідентичними вихідними параметрами. Проте ідея дискретності виражалася в дієслові надто загально. Потреба в більш означеному вираженні часових проміжків між явищами була головною рушійною силою виникнення нових граматичних, синтаксичних та лексичних засобів для передачі цієї важливої властивості часу.

У сучасних дієсловах імпліцитно ця ідея може виражатися за допомогою суфіксів (*бувати, носити*) чи конфіксів (*обороняти, викрикувати, походжати*). Однак уточнення часових проміжків між однотипними діями безпосередньо пов'язане з виникненням та розвитком спеціальних лексичних засобів – частотно-часових прислівників. У статті розглядаються прислівники, що відповідають на граматичне питання *як часто?* Їх семантичні поля знаходяться між полюсами "ніколи" ↔ "постійно (завжди)" і можуть бути дуже близькими до них, але значення кожного прислівника цієї групи не може зливатися зі згаданими полюсами, адже "ніколи" заперечує можливість виконання будь-якої дії на осі часу, а "постійно (завжди)" не включає в себе ідею дискретності часових характеристик як однієї з найважливіших топологічних властивостей часу. Тому терміни *прислівники повторності, тривалості, ритмічності, інтенсивності* дії, що трапляються в літературі, або не охоплюють усіх прислівників цієї мікросистеми, або ж підпорядковують значно більшу їх кількість.

Давні писемні пам'ятки свідчать, що групу частотно-часових прислівників спочатку формували ті, семантичні поля яких дуже близькі до полюсів "***ніколи***" ↔ "***постійно (завжди)***". Середньоукраїнська мова успадкувала з староукраїнської (XI-XIII ст.) лексеми *часто* (від *частъ* "густий") та *іногди* і *нѣколи*. Найдавніші писемні пам'ятки засвідчили вживання прислівника *часто* в темпоральному значенні, що розвинулося з просторового, пор.: Бѣаше поле то все красно и свѣтло велми, и муравно, и цвѣтно велми *часто* (Ср III 1476); приходити *часто* къ црк҃вамъ (1118/1374 ЛЛ 153); слаше къ Володимеру *часто* (77). Елемент *кротъ (кратъ)* (індоєвропейське *qᵤer* "робити", первісне значення "діло, робота") підкреслював часове значення слова: Костыры *частокротъ* находятъ на пьяны мужи (Ср III 1476). Прислівники з цим складником з'являються в російських та українських пам'ятках XIV ст. Але намічене семантичне зрушення від локативного до темпорального в прислівнику *часто* вже відбулося. Тому *частокротъ* і *часто* вживалися в українській мові паралельно без диференціації значення впродовж кількох століть. Напр.: *частокра(т)* сами втрачаю(т) (XV Пов 10); в полю *часто* гулящому (1591 УП 70); то бывало *частокроть* (1591 АрхЮЗР I 307); *часто* просили (1596 482); *часто* на ѡбра(з) възираюцѣ (1594 Пчела 129); *частокрот* видаємо (1607 Лік 49); назирали *часто* (79); и мы *частокрот* хотѣлисмы листами нашими любов вашу досягнути (1614 ПФ 138); свѣт *часто* в пастку сѧ ѡборочаєт (1627 Радив 29); *часто* ѡстерѣгалъ (1629 ДС 30); *частокротъ* … блюзнилъ (34); *частокротъ* … бавиться пянствомъ (1690 Прот 78); *часто* до господи ходить (1702 АП 195); *часто* нападали на наших (1739 ЯМ 282). За цією ж моделлю утворено прислівник *многокротъ*, однак ця структура (як і *непооднокротъ*) мала виразне неозначено-кількісне значення, отже, не належить до сфери темпоральної лексики. Напр.: справа вже *не по однокротъ* … се точитъ (1583 АрхЮЗР I 70); *не по однокрот* ... поведалъ (1584 КопДок 140); *многокротне* ѡбражалъ (1629 ДС 43); твердили так *не пооднокрот* (1670 АПГУ 180); чинили *многокротне* (1702 АП 203); *многократне* допитовалися (1720 ДНМ 120). Пор. старо- й середньоукраїнські *многажды (многижды, многижда, мьногашьды)*: *Многажды* ина таковая дѣла сътвори Александръ (XI/XVI ИФ 174); *мгога(ж)ды* … прєбы(в)ше (1594 Пчела 130).

У новій українській мові послідовно використовується форма *часто*, напр.: Розмірено, *часто*, у дзвони він б'є, Великого ляку кругом завдає (П.Грабовський); Стасик *часто* блискав очима і щось питав (М.Коцюбинський). Суфіксоїд *крот* зберігся лише в деяких кількісних прислівниках та похідних прикметниках, напр.: *стократ, стократно*, книжн. (СУМ IX 726); *многократний* (766).

Складні взаємозв'язки часу, якості й кількості особливо інтенсивно передаються за допомогою суфіксів суб'єктивної оцінки та ступенювання прислівника *часто*. Це семантично також наближає або віддаляє його від полюса "постійно (завжди)". Напр.: Тыи чтыри квадрансы личити потреба *якнайчастей* (к.XVII ІВ 66); Вівчар *частісінько* обманював женців (Л.Боровиковський); Пишіть до старої *частенько*, бо вона чита всяке ваше письмо, аж поки не получить другого (Т.Шевченко); *Частіше* зупиняються легіні з дівками коло перелазів, шепочуться щось на вухо (Г.Хоткевич); *Частісінько* дякував собі [Олексій], що не оженився вдруге (Г.Квітка-Основ'яненко).

Мабуть, не тільки процесами формальної аналогії можна пояснити виникнення таких варіацій форм темпоральних прислівників, які зближували їх з якісними. Тут очевидне прагнення передати у всій різноманітності і взаємозв'язках відношення об'єктивного світу. Напр.: ссилатися *почасту* (1720 ЛВел І 387); Щоб ти в мене, доню, *зчаста* не бувала (Гр ІІ 190); Ой як й узяли вражі здобишники *частом* до нас доїздити (IV 446). Наведені форми функціонують і в сучасній діалектній та літературній мові : *зчаста* - діалектне "часто" (СУМ ІІІ 737) – у говорах Буковини та Галичини; *почасту* – "часто", "нерідко" (VII 464), пор. галицьке діалектне *по-часті* (ЗнадСЮР 54).

У тісних взаємозв'язках перебувають поняття простору і часу. Безпосередність цих зв'язків передається вживанням у мові якісних прислівників *рідко* та *густо* в часовому значенні. Напр.: Казала Олена, що він [Зорін] затим і смутний, і *рідко* ходить, що він любить мене (Г.Квітка-Основ'яненко); *Густо* дивиться, та *рідко* бачить (Гр І 343); Хоч старшина *нерідко* й картав Хому за його "язичешство", проте й симпатизував подолякові (О.Гончар).

Дальшого розвитку набули й прислівники, що наближалися своїм значенням до семантичного поля "ніколи". Зміну фонетичного звучання давньоукраїнського *иногда* пов'язують з дією різних факторів: послабленням артикуляції [ґ], унаслідок чого він занепав, та заміною [а] на [і] (<[ѣ]) за аналогією до середньоукраїнських *колѣ*, *доколѣ*, *доселѣ* і под.[2, 364). Спостерігається звуження семантики цього слова. Давні значення "одного разу", "колись" втратилися вже в XIV столітті. Пам'ятки XV століття фіксують лише одноразове вживання цього прислівника в словосполученні зі значенням "більше ніколи": коли прилучит сѧ самому гс̃ва ми ити на воиско тогди и тоі люди да идут на воску а *иногда николи* (1458 ССУМ І 444). Поступово втрачається й давня семантика "іншого разу". Напр.: *иногда* лушїй є здравїа труд (1594 Пчела 175); *иногда* на древѣ видѧщи (1627 Тр 78); *иногдѣ* як бы не цѣлого розума зостает (1714 ДНМ 69); у чумъ вы ходили *иногды* (1758 МУР 18); Чую, а *іноді* і читаю … всі друкують, а в нас анітелень (СМШ І 305); *Иногди* б'ють Хому за Яремину вину (Гр ІІ 193); Можуть *іноді* яйця вчити курку? (СУМ IV 32).

В українській мові функціонує й прислівник *часом* - адвербіалізована форма іменника орудного відмінка однини. Часті фіксації цього прислівника в різних за стилем пам'ятках дають змогу простежити увиразнення його значення: *Часом*, отколь отступил, въ том же мѣстцу бродить (1620 VП 174); иж *часом* переночует в корчмѣ (к.XVII В 38); а *часом* не уважает (1702 АП 194); *часом* й утрачалъ, з першою жоною живучи (1713 ДНМ 61); … *часом* голосить сопілка (Л.Боровиковський); *Часом* стаю й за перепічку та бублейницю: несу та продаю паляниці та бублики (І.Нечуй-Левицький); *Часом* можна висловить пейзажем Те, для чого слів нема людських (М.Рильський).

За словотвірною моделлю *іноді* утворено *інколи (ін+коли)*: Не лишнє *інколи* послухати й малого (Л.Боровиковський); І мене в неволі лютій *інколи* згадайте (Т.Шевченко). Пор. діал. *инколи, инкол'і* [3, 42].

З набуттям займенниковим прислівником *де- < где< кьде* словотвірного значення нерегулярності й неозначеності утворюється й прислівник *деколи*: указовавъ ся *деколи* (XVI/1758 МУР 69); Мій дядько *деколи* мене поб'є й полає (Л.Боровиковський); І сліпа курка *деколи* найде зерня (Гр І 366). З відтінком розмовності цей прислівник та префіксальний похідний *подеколи* вживаються й у сучасній мові. Напр.: *Деколи*, присл., розм. Те саме, що *іноді*; *коли-не-коли* (СУМ ІІ 235); *Подеколи*, розм. Те саме, що *іноді*. Серед лабораторних тварин поширені численні інфекційні захворювання, *подеколи* дуже небезпечні для них (СУМ VI 738). З цим же значенням уживається адвербіалізована форма орудного відмінка *пора*: Ступав він дрібненько, швидко і легко, так що *порою* Оксен ледве встигав за ним (Г.Тютюнник).

Однак розвиток двох семантично протилежних приполюсних підгруп частотно-часових прислівників не задовольняв потреби спілкування, а мова змінюється перш за все саме в таких "слабих" точках" [4, 239]. Широкі дифузні поняття з нерозчленованим, комплексним значенням мали в разі необхідності змінитися на більш диференційовані, видові (часткові) [5, 256] унаслідок зростаючої чіткості роботи координуючої їх функції мозку [6, 187]. Очевидно, що в мисленні таке розчленування відбулося давно; коло знань про світ, які має кожен індивід, незрівнянно ширше, ніж мінімальне коло знань про світ, зумовлене мовою [7, 131]. Словотвірна робота народу рухається не в напрямку створення мезонімів між антонімічними *часто – ніколи*, а в напрямку пошуків найекономніших засобів для більш точної передачі такої властивості часу як ритм. Саме цим можна пояснити існування в українській мові впродовж усієї писемної історії

описових адвербіалізованих зворотів, які свідчили про прагнення передати якомога точніше дискретність будь-якого узагальненого поняття дії. Напр.: *Ω(т) года до года* (Ср I 538) “щорічно”; нє всхотимъ тыхъ пяти вєдєръ Кієвской мѣры *въ годъ жє в годъ* (1499 Рус 30); дават с тоє земли на цр҃квь бж҃ию *з году в год* пѧтдесѧт гроши (1498 ССУМ I 247); и потом *рокъ ѡт року* … маю ихъ мл҃сти *на кождоє три роки* интересу платити (1584 АЖ 134); Потрѣбна намъ *дн҃е дн҃е* таина наказаниѧ (XII Ср I 771); поновляется *дьнь аче дн҃ь* (XI 771); *дн҃ь от дня* (сер.XVII СлЛекс 23); *день у бога* (Б-Н 114); *день від дня, день крізь день, день при дневі, день у день* (Гр I 367); *На каждую нед҃лю*. каждому теслѣ. давалъ (1386-1418 П 72); *всякой день* (1774 С 116); *разъ по разу* двуичи у голову (1714 ДНМ 71); *кождого дня* (1628 УП 353); *День-у-день, ніч-у-ніч* не переставала мати плакати (Гр II 568); али *на кождый часъ* и по хыжахъ и у церкви не испочивали (33); Бережи своєї душі *час на час*, бо несподівана смерть за плечима ходе (Гр IV 445). Значна частина таких описових зворотів існувала ще в праслов’янській мові. Фразеологізувавшись, у різних стилях і жанрах сучасної української мови вони можуть виконувати експресивні функції.

У літературній мові XIX століття широко фіксуються редуплікативні звороти й тавтологічні асиндетони. Напр.: Сонце темніє *в ряди-годи*, *коли-не-коли* (Гр II 268); Ведеться місяців зо два, що ми Чайченка бачимо *вряди-часи* (Марко Вовчок); Замріє *коли-не-коли* гайок чи діброва, самотня верба чи груша, … а то все трави й трави (О. Ільченко).

Але найповніше ідею частотності з додатковою вказівкою на ритмічність дії (стану) почали виражати прислівники із словотворчою часткою *–що*, які з’явилися в мовленнєвій діяльності внаслідок розвитку синтаксичної будови мови. Пам’ятки XVI століття фіксують складні речення народного походження із займенниково-відносним (анафоричним) зв’язком частин. Напр.: и *что* он вам речет, *тое* вы ему пришлете (1596 ПФ 113); *штоть* нас долѣгает, *то* и в.м. всѣх прикладом и секвеля заходит (1598 ДЛ 122). Такий зв’язок частин неорієнтований, оскільки займенниково-відносні слова відсилають до особи, предмета чи події, які залишаються не названими, а лише позначеними. У колі таких складних конструкцій особливого поширення набули речення з фразеологічно зв’язаним значенням, тобто речення, зміст яких не випливає із семантики сполучних засобів, що оформлюють це речення. Напр.: *што* день – *то* новина, *что* чоловѣк – *то* инъшая вера (1500 Ан 699); *што-раз, то* болшей церемоней отъменяют (711); *шо разъ то* больше … пророковати (п.пол.XVII Рєз 152); *што час, то* новина, *что год* – отмена (к.XVII В 153); Здається, не моя душа тому спричинилася, наш рід именистий; он у сестри Оришки *що годок, то* й синок (О.Кониський); *Що* вглиб часу, *то* важче визначити взаємодію літературної мови і народних говорів у галузі лексики (І.Матвіяс). Пор. також: Тільки і видно, *що у бога ранок*, зіходяться купчики (Г.Квітка-Основ’яненко); Споконвіку Прометея там орел карає, *що день божий* довбе ребра (Т.Шевченко); *-Шо чотири оці, то* не двоє, *що дві голови*, *то* не одна, *шо чотири* руці, *то* не дві, - може, не так, братчіку Ле’? (М.Черемшина); *Щодень, щоніч, то* менша віддаль, Легкий похід безвороття! (О.Ольжич). Такі речення зі значенням часової зумовленості, у яких дії чи явища, що представлені в головному реченні, характеризуються з боку підрядного як повторювані й регулярні, послужили, як бачимо, базою для творення прислівників типу *щодень, щорік*. Притаманна цим складним конструкціям широка семантична узагальненість, неозначеність, умовність, спричинені самим характером неорієнтованого зв’язку частин, фразеологічна зв’язаність значення сприяли втраті ними предикативності, змиканню з детермінантами й, у кінцевому підсумку, їх лексико-семантичній конденсації. В.В.Німчук висловив припущення, що прислівники з префіксом-часткою *що-* існували в українській мові раніше XVII століття [2, 499]. Справді, у обстежених нами пам’ятках вони фіксуються з другої половини XVI століття: Мойсій побил таблицы зъ приказаньєм божим, а мы грєшим, *што часок*, ни ся страхом трвожим (1581 УП 68); Миро великое до крещенья *що рок* абы попы от епископов или от протопопов брали (1591 ПФ 103); навѣжал *што тыдень* вдов, осиротѣлых (1620 УП 173); а о(н) *штодє(н)* в ты(ж)дєнь по троє выганяє(т) (1620 СелРух 173); просимъ єго *что дн҃ь* ѡ хлѣбѣ (1627 Радив 48); *што часу* належати буде(т) (1643 ДМВН 258).

Ці інновації виявилися економічними, зручними, практичними. Відносно самостійні форми мислення знайшли “справжнє” словесне втілення [див. 8, 103]. Невідшліфовані мислительні структури зазнали суттєвого, генералізуючого впливу з боку процесу вербалізації. Дальше поповнення цієї підгрупи прислівників відбувалося головним чином за словотвірною моделлю *що + темпоральний іменник*.

Нові прислівники послужили базою для творення похідних прикметників, що свідчило про остаточне утвердження нових форм вираження думки. Напр.: в таковы(х) *ѿноде(н)ны(х)* … оутѣхахъ (1616 1628 351); а я *штоденным* зостаю бг҃молцем (1627 БерЛекс 4).

Наскрізна ідея ритму пронизувала всю підгрупу новоутворених частотно-часових прислівників, вона вимагала залучення до словотвору часової лексики, що позначала проміжки часу, які періодично повторюються. Насамперед у цьому процесі брали участь іменники з темпоральним значенням *рік, день (днина), тиждень, ранок, година, вечір, раз*: А на тебе вечеру *щораз* поправъляю?! (XVII-XVIII Інт 74); А

наймичка невсипуща *Щовечір*, небога, Свою долю проклинає (Т.Шевченко); *Що-вечора, що-ранку,* то й надінеш новодранку (Гр IV 6); - То ти тут *щоднини*? А чого ж ти сьогодні боїшся (О.Кобилянська).

У сучасній мові твірними виступають основи таких темпоральних іменників:

- чотиричленні назви частин доби: *щоніч (щоночі), щовечір (щовечора), щоранку (щорана, щорання, щоранок)*. Напр.: *Щоніч* у сні бачу, мила, тебе З привітним на устах вітанням (Леся Українка); … про дідуся хлопець *щовечора* ладен їм розповідати (О.Гончар); Я йду на лекції *щоранку*, й *щоночі* сню про неї я (В.Сосюра);
- загальноприйняті та народні назви пір року: *щовесни, щоліта, щозими (щозиму), щоосені, щопередвесіння*. Напр.: Немилосердне степове сонце *щоліта* випивало з річки половину води (М.Іщенко); *Щопередвесіння* тут [в селі Видинів] розфарбовують писанки (“Нар. тв. та етнографія”); *Щовесни* білим-біло закипають тут вишневі та яблуневі сади (М.Олійник);
- назви означених і неозначених часових одиниць: *щосекунди, щохвилини (щохвиля, щохвилі, щомінутно, щохвилинно), щопівгодини, щомить (щомиті), щомісяця (щомісячно), щодоби, щодесятиріччя* тощо. Напр.: Підрахунки соціологів свідчать, що … кількість працівників науки в світі нині подвоюється *щодесятиріччя* (Наука і культура); радісні вигуки, поцілунки зринають в гурті *щомиті* (П.Воронько);
- назви днів тижня, місяців: *щопонеділка, щовівторка* і т.д. Напр.: *Щочетверга* там ярмарок ставав *(М.Рильський);* Дівчата миються *щосуботи* лугом майже до пояса (Лесь Мартович); ... *щовересня* ми урочисто відкриваємо нову бібліотеку в кожній сім’ї, де діти вперше йдуть до школи (“Літературна Україна”);
- назви відрізків часу, пов’язані з плануванням та трудовими процесами, зміною поколінь: *щоквартально, щодекади, щосезону, щоп’ятирічки, щозміни, щожнив*: Напр.: Зійшлися вони в Журбові, на цукроварні Терещенка, перед самою війною, *щосезону* ходили туди на підробітки (В.Земляк); Професії в них *щопокоління* змінювалися, і вже батьки Кошарного спеціалізувалися на зубах: мати виривала, батько робив протези, так і жили потихеньку (П.Загребельний); *Щожнив* приїздило воно [Дмитро] до батька (О.Кониський).

У словотвірний процес вільно включаються іменники зі зменшено-пестливими суфіксами: *щолітечка, щогодиноньки, щораночку, щоніченьки* тощо. Напр.: Брати мої, брат мої, брати соколочки, Приїжджайте ви до мене а *щонеділочки* (Народна пісня); Отак і досі, хай і в тузі, *Щолітечка*, в той самий день, удвох стрічаються вже друзі Тих самих поспівать пісень (С.Воскрекасенко). Але варіативність форм, викликана впливом словосполучень *кожного дня (щодень – щодня)* [див. 2, 500] та впливом якісних прислівників (пор. *щодень – щоденно*, вплив прислівників типу типу *гордо, тихо, поденно* і под.) для групи прислівників з гіпокористичним значенням невластива.

До словотворчого процесу залучаються й оказіональні позначення відрізків часу:

- назви календарних понять: *щопразника, щосвята, щовихідного*. Напр.: Он аж чотири лампадки *щопразника* і *щонеділі* горять (М.Коцюбинський); *Щовихідного* веселим грайгомоном повниться ліс (О.Гончар);
- найменування просторових відрізків, подолання яких потребує певного часу: *щокілометра, щокрок (щокроку), щоступень (щоступеня)*. Напр.: Сташка, збиваючись *щопівкроку* з дороги, вела Бронка під копиці (І.Вільде); Зоставалося ще дві верстви, коли коні *щоступеня* почали припинятися або й лягати на сніг (А. Кримський); … він [Єфремов] майже *щокрок* у свої статтях про мене робить помилки, зовсім природні для російського письменника (І.Франко);
- інші назви, які вказують на періодичність явищ, подій. Напр.: Весна здавалася Раїсі на те, щоб *щосужби* ставити у вівтарі свіжі букети (М.Коцюбинський); І сам такий: *щослуження* він у церкві тобі, трохи не щогоду ікони у церкву справляє, хрести (А.Тесленко); Про поезію критики пишуть багато й охоче, журнали *щономера* друкують їхні статті та розвідки, позначені щирим бажанням з’ясувати цінність і перспективність новаторських шукань, “стосунки” поезії й життя тощо (“Вітчизна”).

Аналітичні назви деяких проміжків часу й простору, що беруть участь у словотворі, спричинили появу ***складених*** прислівників – явища унікального в адвербіальній системі. Напр.: Данило цибав мовчки, спинявся *щодесять кроків*, припадав на коліно (Ю.Смолич); *Щокільканадцять кроків* зупинявся [Степан], робив сокирою зарубки на деревах, щоб завтра потрапити до барлога (В.Гжицький). … *щоодинадцяти років* на сонці виникає сила-силенна плям, викликаючи бурхливу нестійку погоду на землі (“Знання та праця”); З далекої вежі долітав голос дзвона і *щочверть години* контролював працю стінного годинника (С.Масляк).

Розглянута лексико-семантична група темпоральних прислівників рельєфно виявляє ознаки відкритості, а значна частина наведених тут реально існуючих структур на *що-*, не подана в загальномовному 11-томному словнику. Пор також гіпотетичні **щоп'ятиденки, *щозборів, *щопівкілометра, *щопострілу* тощо. Отже, на основі системи частотно-часових прислівників в українській мові створена система можливостей для вираження ритмічної повторюваності дії з будь-якою мірою точності в залежності від мети висловлювання.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

АЖ -Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст. (1582-1588рр.) / Підгот. до вид. М.К.Бойчук. – К.: Наук. думка, 1965. - 191с

Ан -Антирисис или апология против Христофора Филарета. // Русская историческая библиотека., Т.19. Памятники полемической литературы в Западной Руси. Кн. 3. – Спб., 1903. – С.477-982.

Ап -Книги третие мѣские Ператинские, споряженіе … в року 1638 // Стороженки: фамильный архив. – Киев, 1908. - Т. 6. - С. 1-368.

АПГУ -Актовые книги Полтавского городового уряда XVII века. Вып. I–3 / Ред. и прим. В.Л. Модзалевского. – Чернигов, 1912-1914

Арх.ЮЗР -Архив Юго-Западной Росіи, издаваємый Временною Комиссиею по разбору древних актов. - Киев, 1859-1914. - Ч. I-8.

БерЛекс -Лексикон словенороський Памви Беринди. Надруковано з вид. 1627 р. фотомех. способом / Підгот. тексту і вступ. стаття Німчука В.В. – К.: Наук. думка, 1966. – 271с.

Б-Н -Білецький-Носенко П. Словник української мови / Підгот. до вид. В.В. Німчук. – К.: Наук. думка, 1966. – 424 с.

В. -Вишенский И. Сочинения / Подгот. текста, вступ. статья и коммент. И.П.Еремина. - М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1955. – 372 с.

Гр -Словар української мови. Зібрала ред. журн. "Киевская старина" / Упорядкував, з додатком власного матеріалу, Борис Грінченко. – К., 1907-1909. - Т. 1-4.

ДЛ -Хрестоматія давньої української літератури (до кінця XVIII ст.) / Упоряд. акад. О.І.Білецький. Вид. 3-е. - К.: Рад. шк., 1967. – 783с.

ДМВН -Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст. (Збірник актових документів) / Підг. до вид. В.В.Німчук, В.М.Русанівський, К.С.Симонова, В.Ю.Франчук, Т.К.Черторизька. – К.: Наук. думка, 1981. – 316с.

ДНМ -Ділова і народнорозмовна мова XVIII ст. (Матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України / Підг. до вид. В.А.Передрієнко. – К.: Наук.думка, 1976. - 416с.

ДС -Яворскій Ю.А. Пропавшая западнорусская книга "Диалог о смерти", 1629 года / Известия отделения русской словесности. – Спб., 1912. – Т.7., Кн.1.

ЄУС -Ev(г)ліе учителное … / Пер. М.Смотрицького. – Єв'є, 1616. – 173, 351 л.

ЗнадСЮР Верхратський І. Знадоби до словаря южноруського. – Львів, 1887. – 88 с.

ИФ -Мещерский Н.А. История иудейской войны Иосифа Флавия в древнерусском переводе. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1958. – 578 с.

ІВ -Величковський І.Твори. – К.: Наук. думка, 1972. – 191 с.

Інт -Українські інтермедії XVII-XVIII ст. (Пам'ятки давньої української літератури). – К.: Наук.думка, 1960. – 230 с.

КопДок -Копії документів XVI віку по різних справах: судових, описів замків, жалов. грамот, установи унії в кінці XVI в. та инш. Рукопис зберігається в ЦНБ ім. Вернадського, інв.№ 11-1365-1430.

КЗ -Зіновіїв Климентій. Вірші. Приповісті посполиті. Підгот. тексту І.П.Чепіги. Вступ. стаття В.П.Колосової. – К.: Наук. думка, 1971. – 391 с.

Лік -Лѣкарство на ωспалый оумыслъ чоловѣчїи … - Острог, 1607. – 178 л.

ЛЛ -Полное собрание русских летописей. Т.1. Лаврентьевская летопись и Суздальская летопись по академическому списку. – М.: Изд-во восточной литературы, 1962. – 580 с.

МУР -Петров А. Памятники церковно-религиозной жизни угроруссов XVI-XVII вв. / Материалы для истории угорской Руси. – Спб. – 1911. – Т. 7.

П -Грамоти XIV ст. Упорядкування, вступ. стаття, комент. і словники-покажчики М.М.Пещак. – К.: Наук. думка, 1974. – 255 с.

Пер -Пересторога зѣло потребная на потомные часы православным христианом // М.Возняк. Письменницька діяльність Івана Борецького на Волині і у Львові. – Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1954. – С. 25-63.

Писк -Пискунов Ф.М. Малороссійско-червонорусскій словарь живаго и актоваго языка. Изд. 2-е. – К., 1882. – 304 с.

Пов -Перетц В.Н. Повесть о трех королях-волхвах в западнорусском списке XV в. – Спб.,1903. – 111 с.

Прот -Протокулъ до записования справъ поточныхъ на рокъ 1690. – Черниговъ, 1852. – 180 с.

ПФ -Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні (XVI-перша половина XVII ст.). Збірник документів. – К.: Наук. думка, 1975. – 344 с.

Пчела -Суѡаѧ в сєи книзѣ Пчєла или собранїє стихω(в) ω(т) бгодх̃новє(н)наго писанїа и внѣшнѧ(го) оучителє. Рукописний переклад 1594 року з грецької мови. Зберігається в ЦНБ ім. Вернадського, шифр 275 П – 58.

Радив -Радивиловський А. Огородок Маріи Бц̃ы. – К., 1676. – 1128 с.

Рєз -Рєзанов В. Драма українська. Вип. 1-6. – К., 1926-1929.

Рус -Українські грамоти XV ст. Підгот. тексту, вступ. стаття і комент. В.М.Русанівського. – К.: Наук. думка, 1965. – 163 с.

Син -Синоніма Славенородская // Лексис Л.Зизанія. Синоніма Славенородская / Підгот. текстів і вступ. статті В.В.Німчука. – К.: Наук. думка, 1964. – С.91-172.

СлЛекс -Лексикон латинський Є.Славинецького // Лексикон словено-латинський Є.Славинецького та А.Корецького-Сатановського / Підгот. до вид. В.В.Німчук. – К.: Наук. думка, 1973. - С.59-420

СМШ -Словник мови Шевченка. У двох томах / За ред. В.С.Ващенка. – К.: Наук. думка, 1964

Ср -Срезневский И.И. Материалы для словаря древнерусского языка.Т. 1-3. – Спб., 1893-1912.

СУМ -Словник української мови. Т. I-XI. – К.: Наук. думка, 1970-1981.

Тр -Тріѡдіон. си есть тріпѣснєць. – К., 1627. – 806 с.

УП -Українська поезія: Кінець XVI-початок XVII ст. / Упоряд. В.П.Колосова, В.І.Крекотень. – К.: Наук. думка, 1978.

ЛІТЕРАТУРА

1. Будагов Р.А.Человек и его язык. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1976. – 429 с.
2. Історія української мови: Морфологія. – К.: Наук. думка. – 540 с.
3. Німчук В.В. Із словотвору прислівників говірок верхньої течії річки Боржави (Прислівники займенникового походження) // Наук. зап. Ужгородського державного ун-ту, т.XXXV, Мовознавство. – Ужгород, 1959. – С.42-55.
4. Косериу Э. Синхрония, диахрония и история: Проблема языкового изменения. // Новое в лингвистике. – М., 1963. – Вып.3.- С. 143-347.
5. Резников Л.О. Проблема образования понятий в свете истории языка // Философские записки. – 1946. - №1. – С.179-236.
6. Дорошевский В. Элементы лексикологии и семиотики. – М.: Прогресс, 1973. – 286 с.
7. Кацнельсон С.Д.Типология языка и речевое мышление. – Л.: Наука, 1972. – 216 с
8. Дубровский Д.И.Существует ли внесловесная мысль // Вопросы философии. - 1977 - №9. – С. 97-104.